

HERMAN BOLLÉ – IZGRADNJA I OPREMANJE KATEDRALE U ĐAKOVU (1876.–1884.)

Dragan DAMJANOVIĆ, Zagreb

Članak se bavi udjelom arhitekta Hermana Bolléa u završnim radovima na izgradnji i opremanju đakovačke katedrale (1876.–1884.), kao i okolnostima njegova osamostaljivanja od arhitekta Friedricha Schmidta i preseljenja u Zagreb 1879. godine.

KLJUČNE RIJEČI: Herman Bollé, Friedrich Schmidt, Josip Juraj Strossmayer, Đakovo, katedrala, historicizam, neogotika

Uvod

Herman Bollé nesumnjivo je jedan od najvažnijih hrvatskih arhitekata zadnjih desetljeća XIX. stoljeća. Svojim brojnim restauracijama i novogradnjama ostavio je traga u svim dijelovima tadašnje Zagrebačke nadbiskupije. Svojim pak nastavnim radom na Obrtnoj školi utro je put domaćemu arhitektonskom obrazovanju kao i unaprjeđenju umjetničkog obrta. Njegov opus i njegov životopis usprkos tomu nisu još uvijek potanko istraženi, pa tako ni okolnosti njegova preseljenja u Hrvatsku koje su vezane uz poslove na završavanju izgradnje te opremanju unutrašnjosti đakovačke katedrale 1876.–1885. godine.¹

Angažiranje Hermana Bolléa u Đakovu

Zapošljavanje Hermana Bolléa na radovima na đakovačkoj katedrali vezano je ponajprije uz rad njegova učitelja bečkog arhitekta Friedricha Schmidta na toj građevini. Schmidt je, naime, 1870. godine preuzeo mjesto vodećeg projektanta katedrale, godinu dana nakon

¹ Bolléov rad u Đakovu nije bio dosad sustavno obrađivan. Spominje se, međutim, u nizu tekstova: Miroslava DESPOT, »Bollé i Strossmayer; prilog anketi raspisanoj 1909. godine u Zagrebu za podizanje spomenika Strossmayeru«, *Život umjetnosti* (1978.), br. 26/27, str. 58–66; Olga MARUŠEVSKI, »Kršnjavi i Bollé, nacrt za jedno naše razdoblje«, *Život umjetnosti* (1978.), br. 26/27, str. 67–75; Željka ČORAK, »Bollé, Herman«, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. I., Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1995., str. 105–106; Ivan KRAŠNJAK, »Herman Bollé u Srijemu«, *Osječki zbornik* (2004.), br. 27, str. 181–201.

što je njegov prethodnik Karl Rösner, koji je projektirao tu građevinu i započeo njezinu izvedbu (1866.–1869.), iznenada preminuo. Budući da je u tom vremenu radio na cijelom nizu velikih gradnji po Monarhiji (Gradska vijećnica i restauracija katedrale svetog Stjepana u Beču), Schmidt nije mogao sam izvesti sve potrebne poslove, već se morao osloniti na brojne pomoćnike. Od 1870. do 1873. godine mjesto pomoćnika za Đakovo imao je najprije arhitekt Karl Laužil. Nakon njegova napuštanja Schmidtova ateljea, izmjenjivalo se više arhitekata (Otto Specht, Dominik Avanzo, Enrico Nordio), no nitko od njih nije, poput Laužila, bio »specijaliziran« samo za radove na đakovačkoj katedrali, što je usporavalo poslove na završavanju te građevine. Nakon što je 1875. godine Schmidt dobio još nekoliko projekata u Hrvatskoj (zgrada Akademije i restauracija crkve svetog Marka u Zagrebu) postalo je jasno da mora jednog od učenika iz svojeg ateljea vezati isključivo za radove u Hrvatskoj. Izbor je pao na Hermana Bolléa.

Prije nego što se prijeđe na Bolléove radove u Đakovu, potrebno je kratko se upoznati s njegovim životopisom. Podrijetlom je iz Njemačke, iz graditeljske evangeličke obitelji iz Kölna. Hermanov otac Karl radio je pod Zwirnerom i Voigtelom na dovršavanju kölnske katedrale.² Poslije je vodio vlastiti arhitektonski ured u kojem je privremeno radio i sin mu Herman (vjerojatno između 1866. i 1867. godine)³ te prije spomenuti arhitekt Dominik Avanzo.⁴ Nakon prvih stečenih praktičnih znanja kod oca, te u nizu drugih građevinskih i umjetnoobrnih radionica, Bollé služi vojsku 1866. i 1867. godine te sudjeluje poslije u prusko-francuskom ratu kao topnički časnik.⁵ Od 1867. do 1872. godine radi u ateljeu arhitekta Heinricha Wiethasea, jednog od najstarijih Schmidtovih učenika uopće, koji je u to vrijeme radio kao privatni građevinski poduzetnik u Kölnu.⁶ Zanimljivo je kako je Herman Bollé imao životni put uvelike nalik onomu Dominika Avanza. Obojica su učili najprije kod Bolléova oca, potom kod Wiethasea, da bi se nakon toga preselili u Beč. O motivima preseljenja nigdje se ne govori neposredno, no na osnovi dostupnih podataka određeni se zaključci daju izvući. Friedrich Schmidt se u Monarhiju, naime, preselio upravo iz Kölna, gdje je imao privatni arhitektonski ured, koji je nakon preseljenja ostavio svojemu dotadašnjem učeniku i suradniku Wiethaseu.⁷ Razumljivo je stoga da su Schmidt i Wiethase ostali i u budućnosti u dobrim odnosima. Kako je početkom sedamdesetih godina u Austro-Ugarskoj Monarhiji vladala golema nestašica radne snage na polju građevinarstva, zbog konjunktura u Beču i drugim velikim gradovima, Schmidt je nedostajalo kvalitetnih stručnjaka koji bi mu pomagali u izradi nacрта i izvedbi građevina, a broj objekata koji je preuzeo u svoje ruke postajao je neprestano sve veći i veći. Razumljivo je da se za pomoć

² Spominje se kao izvođač gradnji u *Journal für das Baukunst* iz 1829. godine, Willy WEYRES – Albrecht MANN, *Handbuch zur rheinischen Baukunst des 19. Jahrhunderts 1800 bis 1880*, Greven Verlag, Köln, 1968., str. 34.

³ K. KRIŽNIK, »Bollé, Herman«, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja*, Knjiga I, Osijek, 1887., str. 489.

⁴ Alexander von WIELEMANS, »Professor Architekt Dominik Avanzo † 8. November 1910.«, *Monatschrift Wiener Bauhütte*, Beč (1. 1. 1911.), br. 1, str. 2–4.

⁵ K. KRIŽNIK, »Bollé, Herman«, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja*, knjiga I, Osijek, 1887., str. 489.

⁶ –, »Hermann Bollé«, *Der geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1 (1898.), str. 154–155.

⁷ Walter MARQUAB, *Heinrich Johann Wiethase (1833. – 189). Privatbaumeister in Köln*, Von der Fakultät für Bauwesen der Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule Aachen zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktor-Ingenieurs genehmigte Dissertation, Aachen, 1980., str. 11.

obratio na Wiethasea jer mu je odgovarao profil ljudi koji se obrazovao kod tog arhitekta u Kölnu, gradu pretvorenom, vezano uz dovršavanje tamošnje katedrale, u najvažniji europski centar neogotičke sakralne arhitekture.⁸ Upoznavši se dobro s oblikovnim jezikom stila u kojem je Schmidt dominantno radio, Wiethaseovi su učenici posjedovali glavne predispozicije potrebne za rad u radionicama (*Bauhütte*) i Svetog Stjepana i Gradske vijećnice u Beču, pa, razumljivo i đakovačke katedrale.

Dominik Avanzo prvi seli u Beč, na samom početku sedamdesetih, te nekoliko godina poslije, krajem 1872. godine, inicira po svoj prilici i preseljenje sina svoga prvog učitelja i suradnika iz Wiethaseova ateljea – Hermana Bolléa. Bolléov dolazak u Beč bez sumnje je neposredno vezan uz Schmidtovo putovanje u Njemačku u rujnu 1872. godine,⁹ kada je vjerojatno posjetio i Köln i Wiethaseov atelje.

Prema riječima samog Bolléa, u Schmidtovu ateljeu u Beču radio je između 1872. i kraja 1879. godine na nekoliko građevina tog arhitekta – unutrašnjem uređenju crkava u Weissgärberu, Fünfhausu i Brigittenauu te na izvedbi dogradnje zgrade Narodne banke u Bankgasse.¹⁰ Koji su bili njegovi konkretni zadaci ostaje nejasno; u literaturi se redovito navodi kako je izrađivao detaljne osnove iz Schmidtovih skica za dijelove unutrašnje opreme i dekoracije spomenutih crkava te da je vodio nadogradnju spomenute zgrade banke.¹¹ Zanimljivo je kako nam onodobni dostupni izvori ne govore ništa o Bolléovu radu na spomenutim bečkim crkvama, već svjedoče samo kako je taj arhitekt bio zadužen za Schmidtove gradnje izvan Beča.¹² Sigurno je kako je pomagao svojem učitelju na gradnji neogotičke pošte u Baselu¹³ te na restauraciji srednjovjekovnoga burga u Meranu,¹⁴ u Južnom Tirolu, koji će u vremenu od 1875. do 1878./79. biti posve pregrađen.¹⁵ Bez obzira na to na kojim je sve građevinama radio, činjenica da je Schmidt Bolléu prepustio mnoge svoje važne poslove u ruke jasno govori koliko je imao pouzdanja u svojega novog surad-

⁸ O ulozi Kölna u povijesti srednjoeuropske neogotike govore bezbrojni tekstovi. Mogu se spomenuti samo neki: Michael J. LEWIS, *The Politics of the German gothic Revival August Reichensperger*, The Architectural History Foundation and MIT Press, New York – London, 1993., str. 25–56; Arnold WOLFF, »Die Baugeschichte der Vollendung des Kölner Doms«, *Der Traum von Glück. Die Kunst des Historismus in Europa*, Band 1, Christian Brandtsätter Verlag, Wien, München, 1996.–1997., str. 113–125; Alexander von KNORRE, *Turmvollendungen deutscher gotischer Kirchen im 19. Jahrhundert. Unter besonderer Berücksichtigung von Turmabschlüssen mit Maßwerkhelmen*, 5. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, Herausgegeben von Günther Binding (strojopis iz Staatsbibliothek, Berlin), Köln, 1974., str. 48–84.

⁹ Dijecezanski arhiv Đakovo (dalje DAĐ), Crkveni građevni odbor (dalje CGO), spis bez oznake broja (dalje bb), Laužil Strossmayeru, Beč, 16. 9. 1872.

¹⁰ –, »Hermann Bollé«, *Der geistige Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts*, Bd. 1, 1898., str. 154–155. Podatke objavljene u ovom leksikonu slali su sami umjetnici uredništvu.

¹¹ *Isto*.

¹² Govoreći o Bolléovu radu u Schmidtovu ateljeu Kršnjavi ističe: »Ovdje je radio mnogo samostalno, vodeći skoro sve radove Schmidtove izvan Beča – a u samom glavnom gradu izvajanje narodne banke. Kada se je o tome radilo da Schmidt postavi jednoga od svojih ljudi za graditelja stolne crkve u Zagrebu, izabrao je Bolléa, kao najboljega i najsigurnijega«, Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond br. 804., Osobni fond Iso Kršnjavi (dalje OFIK), kut. 13., cjelina II., br. 1. *Bilješke o Društvu umjetnosti, te o izložbi 1879.*, str. 11. Osim Kršnjavog slično i u: Eitelberger, I, 1879., str. 420, bilješka.

¹³ DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 9. 4. 1878.

¹⁴ DAĐ, CGO, br. 16., Schmidt Strossmayeru, Beč, 23. 4. 1876.

¹⁵ –, *Friedrich von Schmidt (1825 – 1891), Ein gotischer Rationalist*, Museum der Stadt Wien, Beč, 1991., str. 228.

nika, iako ovaj nije imao formalno arhitektonsko obrazovanje, odnosno iako je sve znanje stekao radeći u radionicama vlastitog oca i Wiethasea.

Prvi neposredni kontakt između biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Hermana Bolléa uspostavljen je po svoj prilici u siječnju 1876. godine.¹⁶ Tom se prilikom vjerojatno i Iso Kršnjavi¹⁷ upoznao s Bolléom, iako se ne može isključiti mogućnost da su se njih dvojica bar površno znali otprije, iz Beča, gdje je u to vrijeme Kršnjavi studirao i većim dijelom živio nakon što se oženio s Wilhelminom Fröschl iz Weidlinga kod Beča. Susret se dogodio u Rimu, gdje je Bolléa poslao Schmidt vezano uz njegovu najnoviju narudžbu za Hrvatsku – gradnju palače Akademije, za čije je projekte trebao izrađivati crteže renesansnih građevina.¹⁸ Moguće je kako je susret bio planiran, odnosno da ga je potaknuto sam Schmidt. Zainteresiran za što brže dovršavanje poslova na svojoj katedrali, Strossmayer odlučuje,¹⁹ vidjevši kako Bollé marljivo radi na skicama za palaču Akademije, vezati ga uz sebe i poslove za Hrvatsku.²⁰

Kao službeni početak zapošljavanja Bolléa u samom Đakovu može se uzeti najava njegova dolaska na gradilište katedrale u Schmidtovu dopisu Strossmayeru od 1. travnja 1876., vezanom uz slanje detaljnih nacрта glavnog oltara. Iako su glavni razlog slanja Bolléa u Hrvatsku predstavljali poslovi oko restauracije Svetog Marka u Zagrebu, Schmidt napominje da će se on uputiti i u Đakovo kako bi čuo moguće želje biskupa Strossmayera,²¹ izvidio situaciju te ustanovio što je sve potrebno za tamošnju katedralu.²² Đakovački Crkveni

¹⁶ Bollé se uopće prvi put spominje u pismu Kršnjavog Račkomu od 25. siječnja 1876. Govoreći o izradi projekata za palaču Akademije, Kršnjavi naime ističe: »Kako znadete, prečastni gospodine, Šmidt doduše dirigira radnju, ali arhitekt Bollé, njegov učenik, neposredno izrađuje sve osnove. Taj gosp. Bollé je sad ovdje evo u Rimu.« I Strossmayer se tada nalazio u Rimu sudeći po završetku pisma: »Biskup Vas pozdravlja a ja se preporučujući ostajem Vaš ponizni sluga«, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (dalje AHAZU), XII A 332/3, Kršnjavi Račkom, Rim, 22. 1. 1876. (krivo je napisana godina 1875., no iz konteksta se jasno može ustanoviti da je riječ o 1876.).

¹⁷ Slikar i prvi školovani hrvatski povjesničar umjetnosti koji je u to vrijeme boravio u Rimu i Italiji proučavajući spomeničku baštinu.

¹⁸ –, »O galeriji slika«, *Vienac*, 8 (18. 4. 1876.), br. 15., str. 256: »G. Arhitekt Bollé, jedan od Schmidtovih učenika, boravio je ove zime u Italiji, učeć i razgledajuć kako su tamošnje galerije i muzeji gradjeni. Njemu povjeri Schmidt da izradi sve detaile (pojednosti) njegove osnove za zagrebačku galeriju te bijaše naumio doći u Zagreb, da razgleda buduće gradilište naše galerije. Doznav međutim u Rimu za zaključak zastupstva i neprilike, kojimi se kod nas ima boriti svako plemenito poduzeće, odustade od svake nakane, te se vrati ravno u Beč.« Članak je napisao Lacko Mrazović prema Kršnjavijevim uputama. Riječ je o jednom od koraka u nastojanjima da se potakne zagrebačko Gradsko poglavarstvo da započne s gradnjom zgrade Strossmayerove galerije: Vladimira TARTAGLIA KELEMEN, »Pisma Izidora Kršnjavog 1874.–1878.«, *Radovi arhiva JAZU*, II. (1973.), str. 218, Kršnjavi Mrazoviću, s. d., s. l., Rim(?), sredina travnja 1876.

¹⁹ Zasigurno na Kršnjavijev poticaj.

²⁰ U svojim sjećanjima ističe tako Kršnjavi: »U ono vrijeme je Bollé bio risač u Schmidtovu atelieru na bečkoj akademiji. Njemu je Schmidt povjerio da provede zamišljenu škicu u detalj. Budući da je zgrada trebala biti izrađena u stilu renesanse, pošao je Bollé zimi iste godine u Rim, da tamo prouči veličanstvene palače. Iste zime bio je biskup Strossmayer opet u Rimu, pa smo se i opet svaki dan s njim družili, a Bollé bi nam pokazivao često svoje studije i skice. Bio je vrlo revan. U proljeće god. 1877. vrativši se u Beč, izradio je pod Schmidtovim nadzorom osnove za zgradu akademije, galerije i arheološkoga muzeja.« (HDA, Fond br. 804., OFIK, kut. 13., cjelina II., br. 26, *Povijest gradnje akademičke palače*, str. 11).

²¹ »Da nun der Kirchen- und Restaurationsbau in Agram beginnen sollte, wohin ich dann meinen Bauführer Bollé einigemal senden muß, so könnte derselbe von da aus auch einigemal zu Ihnen kommen, um zum Rechten zu sehen und Ihre specieller Wünsche zu vernehmen.« (DAĐ, CGO, br. 9., Schmidt Strossmayeru, Beč, 1. 4. 1876.).

²² DAĐ, CGO, br. 16., Schmidt Strossmayeru, Beč, 23. 4. 1876.

građevni odbor,²³ vjerojatno obaviješten o Bolléu preko biskupa Strossmayera, koji se u međuvremenu vratio iz Rima, prihvatio je odmah njegovo angažiranje i zamolio Schmidta da ga što prije pošalje zbog brojnih pitanja koja su se tada javila.²⁴ Želje građevnog odbora ipak se nisu mogle tako brzo realizirati budući da je Bollé u tom trenutku već bio zaposlen na prije spomenutoj restauraciji burga u Meranu u Tirolu,²⁵ a potom mu je iznenada preminula majka, zbog čega je morao otputovati u rodni Köln,²⁶ tako da sve do kraja svibnja 1876. godine nije uspio stići u Đakovo. I u budućnosti će ga brojni poslovi u Schmidtovu ateljeu često onemogućavati da radi dovoljnom brzinom na projektima za Strossmayerovu prvostolnicu, no u razdoblju od 1876. do 1884. godine Bollé će, usprkos svim obvezama, imati ključnu ulogu u poslovima vezanim uz završavanje i unutrašnje opremanje te građevine. U cijelom je tom razdoblju samo jednom na kratko napustio rad na projektima za Đakovo, u travnju 1877. godine, kada je na tri tjedna morao zbog vojne obaveze otići u Njemačku.²⁷ Nova situacija omogućit će Schmidtu da gotovo uopće ne dolazi u Đakovo nadgledati radove,²⁸ tako da će on u cjelokupnom vremenu Bolléova upravljanja gradnjom samo jednom posjetiti katedralu, u rujnu 1881. godine.²⁹

Boraveći u Đakovu i Hrvatskoj, Bollé je uspostavio prijateljske odnose s biskupom Strossmayerom, Isom Kršnjavim te s članovima Crkvenoga građevnog odbora, kiparem Vatroslavom Doneganijem³⁰ i biskupovim tajnikom Josipom Wallingerom,³¹ stvarajući time podlogu za buduće poslove po Hrvatskoj i Slavoniji.

Preseljenje Hermana Bolléa u Zagreb, rujna – studeni 1879. godine

Bolléovo specijaliziranje za poslove u Hrvatskoj bio je prvi korak prema njegovu preseljenju u Zagreb. Cijeli je proces potaknuo ponajprije Iso Kršnjavi, koji u travnju 1876. godine, dakle u samim počecima Bolléova rada na projektima za Đakovo, sugerira u svojem *Memorandumu* o dovršenju katedrale biskupu Strossmayeru da potakne Schmidta na ime-

²³ Riječ je o instituciji osnovanoj pri Đakovačkoj biskupiji koja je vodila brigu o gradnji i opremanju đakovačke katedrale 1866.–1882.

²⁴ DAĐ, Zapisnik sjednica Crkvenog građevnog odbora (dalje ZSCGO), br. 9/1876., odgovor na Schmidtovo pismo od 1. 4. 1876. Strossmayer se naime u međuvremenu vratio u Đakovo te je o angažiranju Bolléa informirao ostale članove CGO-a.

²⁵ DAĐ, CGO br. 16., Schmidt Strossmayeru, Beč, 23. 4. 1876.

²⁶ DAĐ, CGO br. 47., Schmidt Strossmayeru, Beč, 24. 5. 1876.

²⁷ DAĐ, CGO br. 74., Schmidt Strossmayeru, Beč, 9. 4. 1877. Bollé u pismu pak ističe kako mu obveza traje 12 dana, ostatak vremena do tri tjedna vjerojatno je potrošio na put. DAĐ, CGO, br. 57., Bollé Strossmayeru, Beč(?), 4. 4. 1877.

²⁸ Vezano uz Bolléovo slanje u Zagreb i Đakovo Schmidt ističe: »In Agram konnte Herr Bollé dann auch den neuen Bauplatz des Museums besehen und die nöthige Besprechungen pflegen. Auf diese Art gedachte ich dann einen regelmäßigen Geschäftsverkehr, herzustellen und beide Unternehmungen kräftig zu fördern.« (DAĐ, CGO, br. 16., Schmidt Strossmayeru, Beč, 23. 4. 1876.)

²⁹ DAĐ, CGO, br. 148., Schmidt Strossmayeru, Beč, 1. 10. 1881. O tome više pogledati u poglavlju o Schmidtu i arhitekturi katedrale.

³⁰ Tako je npr. Bollé kupio Doneganiju neki predmet u Parizu kod Morelea kao uzvratni poklon za tepih za stan (DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 18. 1. 1878.).

³¹ Od Wallingera je čak tražio (a čini se poslije i dobio) jelenju kožu s rogovima koju je htio upotrijebiti za kostimiranu zabavu koja bi predstavljala Germane u vrijeme Cezara i Tacita, a poslije bi mu poslužila za stan. Vidi: DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 20. 11. 1877.; Isto i u: DAĐ, CGO bb, Bollé Vallingeru, Beč, 18. 1. 1878.; te u: DAĐ, CGO bb, Vallinger Bolléu, Beč, 28. 1. 1878.

novanje njegova stalnog posrednika na poslovima vezanim uz podizanje te građevine.³² O tom je projektu nastavio razgovarati s biskupom pri njegovu boravku u Weilding (na imanju Kršnjavijeva tasta) u ljeto iste godine, o čemu jasno svjedoči okolnost da Strossmayer nedugo potom spominje Račkom mogućnost Bolléova preseljenja u Zagreb.³³ Preseljenje se vezivalo isključivo uz pitanje restauracije zagrebačke katedrale, a ne uz daljnji rad u Đakovu, zasigurno stoga što je većina arhitektonskih radova na Strossmayerovoj prvostolnici bila gotova te za Bolléa ne bi na njoj bilo dovoljno posla. Plan preseljenja usko je povezan ne samo s konkretnim građevnim zadacima već i s općenitim nastojanjima i Kršnjavog i Strossmayera da potaknu »obnovu«, odnosno povećanje kvalitete u hrvatskoj arhitekturi. U liku Hermana Bolléa vidjeli su ključnu osobu u projektu preporoda hrvatske umjetnosti, čovjeka koji će svojim djelima utjecati na širenje »boljeg ukusa«, ali i koji će obrazovati nove generacije, mlade snage na terenu.³⁴

Budući da se potpuno preseljenje dugo vremena činilo posve nemogućim, razmišljalo se o tome da Bollé povremeno dolazi na duže boravke u Hrvatsku, po mjesec, mjesec i pol dana, i tako vodi Schmidtove poslove,³⁵ ili da se preseli samo na nekoliko godina, dok bude trajala restauracija zagrebačke katedrale,³⁶ za koju se držalo da će biti brzo završena.

Kako je rastao broj i opseg poslova u Hrvatskoj, tako se, međutim, i ideja o preseljenju sve jasnije i sve ambicioznije kristalizirala. Naime, uz radove na dovršenju i opremanju đakovačke katedrale, te uz izradu projekata za tadašnju Jugoslavensku (danas Hrvatsku) akademiju znanosti i umjetnosti i Marijin zdenac na Kaptolu, Schmidt u suradnji s Bolléom, a na poticaj Strossmayera, preuzima u ruke istodobno i restauraciju dviju srednjovjekovnih građevina – župne crkve svetog Marka i katedrale svetog Stjepana u Zagrebu.

Iako je ideja očito dugo postojala, teško je posve pouzdano reći tko je neposredno inicirao Bolléovo preseljenje u Zagreb. Čini se da je u prvoj fazi proces potaknuo sam Schmidt budući da je Strossmayeru u jednom dopisu istaknuo, govoreći o radovima koji se poduzimaju na zagrebačkoj katedrali, da će u slučaju povoljnog razvoja situacije preseliti u Zagreb dvojicu svojih učenika, Bolléa i Enrica Nordia, da vode restauraciju, s tim da

³² Bollé se ne spominje izravno, no s obzirom na vrijeme i okolnosti nesumnjivo je kako Kršnjavi cilja na njega; »Iza posavjetovanja sa Seitzom došli smo do tog rezultata da bez arhitekta ne možemo biti, Vaša preuzvišenosti, ali da bi probitačno bilo zaškati od Šmidta nek Vam dade jednoga svojih učenika koji će se isključivo s Vašom crkvom baviti« (DAĐ, CGO, br. 14., 15. 4. 1876. /napisano/, 15. 6. 1876. /zavedeno u arhiv u Đakovu/; Memorandum Ise Kršnjavog biskupu Strossmayeru o dovršavanju đakovačke katedrale).

³³ »Bollé bi pripravan bio u Zagreb se nastaniti, kad bi se ozbiljno o tomu radilo da se crkva stolna malo po malo popravi. To bi bila probit za nas, jer je to vrlo raden i inteligentan čovjek, a čovjek, koji bi se rado naučio hrvatski i koji bi gledao, da iz naše domaće mladeži stvori u svakoj struci umjetnike, nužne za narodni naš razvitak« (Ferdo ŠIŠIĆ, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga II. /dalje KORS, II/, JAZU, Zagreb, 1929., str. 65, Strossmayer Račkom, Đakovo/?, 22. 9. 1876.).

³⁴ Ferdo ŠIŠIĆ, KORS, II, 1929., str. 65, Strossmayer Račkom, Đakovo (?), 22. 9. 1876.

³⁵ »Govorio sam sa Bolléom kako bi se udesiti imala manipulacija gradnje. Složili smo se u tomu da bi najbolje bilo ovako: čim vlada i grad odobre osnove valjalo bi sa Schmidtom se staviti u sporazumljenje da pošalje jednog svojih pomoćnika u Zagreb na 5-6 nedelja, taj bi imao cilu stvar krenuti i udesiti, on bi (u sporazumku sa akademijom) načinio sve ugovore, izabrao ljude koji su posebni u Zagrebu, a pozvao npr. klesare, naručio bi kamen, ciglu, etc. ... Dobro bi bilo da zamolite Schmidta neka Bolléa pošalje koji je već u ciljoj stvari orientiran« (AHAZU, XII A 332/20, Kršnjavi Račkom, Beč, 13. 1. 1877.).

³⁶ »Piše mi Schmidt da će on u rujnu, kada bude otišao u Đakovo, navratiti se u Zagreb i cio posao u tečaj staviti. Bollé neka dade svakako, pa bilo to predbježno samo na četiri godine« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS II, 1929., str. 226, Rački Strossmayeru, Zagreb, 15. 7. 1879.).

će on i dalje zadržati glavni nadzor nad radovima.³⁷ Nakon što je, međutim, u ljeto 1879. godine konačno u načelu odobrena restauracija katedrale te Bollé odmah potom započeo s preseljenjem,³⁸ Schmidt više nije bio tako blagonaklon prema takvom razvoju događaja. Bollé se, naime, u međuvremenu počeo naglo osamostaljavati te raditi na nizu projekata nezavisno od svojeg učitelja (samostan magdalenki u Zagrebu, kapela Majke Božje Snježne u Petrovaradinu, hodočasnička crkva u Mariji Bistrici) pa se Schmidt vjerojatno pribojavao da će mu preuzeti njegove ugovorene poslove u Hrvatskoj te je stoga odlučio strogo definirati odnose među njima.³⁹

Selidba je započela sredinom rujna iste godine, kada je Bollé došao u Hrvatsku, najprije u Zagreb, pa potom u Đakovo, ugovoriti daljnje najvažnije korake pri radovima na obje katedrale.⁴⁰ Krajem listopada nakratko se vratio u Beč kako bi odjavio stan i preselio svoje stvari, tako da je od 1. studenoga 1879. postao, bar prebivalištem, Zagrepčanin.⁴¹ Selidba te odvajanje od Schmidta dosta su mu teško pali,⁴² što je i razumljivo jer je u Beču stekao širok krug prijatelja, a osim toga jezik zemlje u koju se selio tada gotovo da nije poznavao. No prevagnula je želja za samostalnošću.⁴³ U ateljeu svog učitelja nikada ne bi mogao ostvariti bogat samostalan opus, kako je to uostalom pokazao slučaj brojnih Schmidtovih učenika,⁴⁴ već bi uvijek ostao u njegovoj sjeni i sveo se na ulogu izvođača detaljnih projekata.

U Zagreb Bollé dolazi ponajprije kao *Dombaumeister* zagrebačke katedrale,⁴⁵ no sa željom da preuzme u svoje ruke i radove u Đakovu. Tvrdio je pritom kako mu je Schmidt obećao

³⁷ Zanimljivo je kako i on pritom ističe, očito pod utjecajem biskupa, da će njihovim preseljenjem započeti uspon umjetnosti, odnosno arhitekture u Hrvatskoj. »Für den Fall, als der Dombau zur Ausführung gelangt, würde mein Bollé und ein zweiter Gehülfe Nordio als Compagnons ihren bleibenden Aufenthalt in Agram nehmen was, wie ich glaube, sehr in dem Interesse des Aufschwunge der Kunst in Kroatien gelegen wäre. Bei den von mir eingeleiteten Bauten wurde ich mir die Oberaufsicht reservieren« (DAĐ, CGO, bb, Schmidt Strossmayeru, Beč, 15. 6. 1878.).

³⁸ »Bito je danas Bollé kod mene i pripovijedao mi je, da je odlučeno pod predsjedništvom nadbiskupovim, da se stolna crkva u Zagrebu popravlja. Hvala Bogu! Prem je stvar odlučena s nekim ograničenjem, ipak se nadam da će doći do konačne restauracije te lijepe stare crkve. On se misli dakle nastaniti u Zagrebu. Valjalo bi samo oficijozno to objaviti Schmidtu, ter bi tada Bollé stavio svoje uvjete« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS II, 1929., str. 225, Strossmayer Račkom, Beč, 8. 7. 1879.).

³⁹ Pogledati prethodnu bilješku. Sam Schmidt u pismu Račkomu ističe: »Das Verhältniß mit Herrn Bollé wird sich gewiß zur beiderseitigen Zufriedenheit ordnen und um den weitem günstigen Verlauf des Unternehmen's bin ich nicht besorgt, wenn einmal ein guter Anfang gemacht ist, für den ich einstehen werde« (AHAZU, XII A 645/6, Schmidt Račkom, Beč, 4. 7. 1879.).

⁴⁰ O dolasku u Zagreb govori niz izvora: DAĐ, CGO bb, Bollé Vallingeru, Zagreb, 16. 9. 1878.; AHAZU, XII A 332/28, Kršnjavi Račkom, Beč (?), 15. 9. 1879.; Ferdo ŠIŠIĆ, KORS II, 1929., str. 236; Rački Strossmayeru, Zagreb, 15. 9. 1879.

⁴¹ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879. O tome doznajemo i iz novina: »Gospodin Bollé doći će i nastanit će se u Zagrebu početkom tekućega mjeseca, da sam nadzire sav posao, s kojim će se sada požuriti tako da uzmogne crkva za četiri godine s vana sve do pročelja obnovljena biti« (–, »Predradnje za obnovu stolne crkve«, *Obzor*, Zagreb, 9/3. 11. 1879./, br. 252., str. 3).

⁴² DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁴³ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁴⁴ Poput Viktora Luntza ili Aleksandra Wielemansa, koji sve do Schmidtove smrti nisu imali vlastitog opusa. O radu u Schmidtovu ateljeu dijelom govori članak: Dragan DAMJANOVIĆ, »Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu Wiener Bauhütte«, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* (2006.), br. 30., str. 229–240.

⁴⁵ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.; »Križnik, Bollé, Herman«, *Hrvatska enciklopedija. Priručni rječnik sveobćega znanja*, knjiga I., Osijek, 1887., str. 489–490.

prepuštanje poslova na Strossmayerovoj katedrali nakon preseljenja,⁴⁶ no da se predomislio čim je preseljenje obavljeno. Ne može se, naravno, provjeriti koliko su Bolléove tvrdnje istinite. Iako je prezaposlenost Schmidta možda i navela na pomisao da prepusti bar dio posla, okolnosti vezane uz preseljenje pokazuju da ipak nije htio potpuno napustiti projekte u Hrvatskoj. Dapače, čim je u srpnju 1879. godine čuo o namjeri konačnog Bolléova preseljenja, Schmidt je izravno istaknuo Strossmayeru da ne namjerava pustiti đakovačku katedralu iz svojih ruku.⁴⁷ Radilo se jednostavno o prevelikom financijskom kolaču i previše prestižnoj zadaći da je tako lako prepusti svom mladom suradniku. Stoga i ne čudi da se nakon Bolléova preseljenja u Zagreb, usprkos tomu što je sada bio mnogo bliže Đakovu, njegov udio u poslovima vezanim za izgradnju katedrale u prvo vrijeme smanjuje. Schmidt mu je ostavio da i dalje vrši inspekciju radova na katedrali,⁴⁸ no zadržao je za sebe pravo izrade crteža za unutrašnje opremanje crkve iz kojih je Bollé i dalje trebao izrađivati detaljne projekte te nadzirati izvedbu.⁴⁹

Iako se planiralo utanačiti čvrst dogovor između Schmidta i Bolléa o nastavku rada u Đakovu krajem 1879. i početkom 1880. godine, vjerojatno zbog zauzetosti ovog drugog najprije s preseljenjem, a potom i s prvim radovima na restauraciji zagrebačke katedrale, to se na kraju nije učinilo, zbog čega su trpjeli poslovi za Đakovo. Strossmayer se jako ljutio na Bolléa što mu ne šalje projekte,⁵⁰ no i Kršnjavi i Rački umirivali su ga da je odgovornost isključivo na Schmidtu, koji mu nije htio prepustiti posao.⁵¹ Kako je Schmidt, izgubivši svojega glavnog suradnika za Đakovo, gotovo prestao izrađivati projekte za Strossmayerovu katedralu,⁵² Bollé je najprije pismeno nastojao potaknuti rad,⁵³ a potom je, u svibnju 1880. godine, i osobno otišao u Beč na dogovor sa svojim učiteljem.⁵⁴ Ko-

⁴⁶ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁴⁷ »Mein Bollé wird also nach Agram übersiedeln, wodurch Sie für Croatien und Slavonien eine höchst schätzenswerthe Kraft gewinnen, wie ich Sie Ihnen nicht lassen wünschen könnte. Was nun die noch fehlenden Arbeiten für Ihren Dom betrifft, so kann ich dieselben doch nicht aus der Hand geben und werde dieselben von hier aus wie früher besorgen. Da ich mit Bollé in fortwährender Beziehung bleiben werde, so läßt sich dann vielleicht ein Abkommen treffen, daß er in dringenden Fällen an meiner Statt(?) zur Inspektion erscheint. Diesen Herbst, anfangs September werde jedenfalls ich selbst persönlich erscheinen, da es mir unerlässlich erscheint den Bau wieder zu sehen« (DAĐ, CGO, bb, Schmidt Strossmayeru, Beč, 4. 7. 1879.).

⁴⁸ DAĐ, CGO, bb, Schmidt Strossmayeru, Beč, 4. 7. 1879.

⁴⁹ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁵⁰ Još u listopadu žali se Strossmayer na Račkoga: »Molim Vas, je l' Bollé u Zagrebu? Imam se na njega potužiti. Ne dajte mi nacrte, što ih trebam« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS II, 1929., str. 237, Strossmayer Račkom, Đakovo, 14. 10. 1879.).

⁵¹ Tako Kršnjavi ističe: »Bolléu sam rekao glede nacrtu za Vašu crkvu da se požuri. On je u tom pogledu odvisan od Schmidta koji neće da Vašu crkvu dade iz ruke« (AHAZU, XI A/Krš. I. 72., Kršnjavi Strossmayeru, Zagreb (?), 14. 1. 1880.). Slično i u nešto kasnijem pismu kaže: »Govorio sam Bolléu glede Vaše crkve. On ne može činiti ništa pošto mu Schmidt nije htjeo predati sasvim svršavanje Vaše crkve, već mu je ostavio samo nadziranje. Bollé je već višeput pisao svojim suradnikom kod Schmidta glede Vaše crkve pak je dobio viest da se za Vas posluje i radi. Koncem ovoga tjedna polazi Bollé na nekoliko dana u Beč pak će Schmidta moliti da se požuri« (AHAZU, XI A/Krš. I. 75., Kršnjavi Strossmayeru, Zagreb, 26. 4. 1880.).

⁵² »Niesam posve ni sa Schmidtom zadovoljan. Ovo malo stvari, što još trebam, moram ko s kljištama otimati. Ne znam nebil se i prof. Bolléu u tomu obziru potužio« (HDA, Fond br. 804., OFIK, kut. br. 4., sv. III – 3, Strossmayer Kršnjavom, Đakovo/?, 22. 4. 1880.).

⁵³ AHAZU, XI A/Krš. I. 75., Kršnjavi Strossmayeru, Zagreb, 26. 4. 1880.

⁵⁴ »Kada ovo pišem, dođe k meni Bollé i reče mi da bi Vam pisao, da se neka na njega ne ljutite radi svoje crkve, pošto su njemu po Schmidtu ruke vezane. Ali sada putuje na nekoliko dana u Beč, te će i o tom poslu govoriti sa Schmidtom« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS II, 1929., str. 277, Rački Strossmayeru, Zagreb, 12. 5. 1880.).

načni dogovor postignut je, međutim, tek u listopadu sljedeće, 1881. godine.⁵⁵ Ni s tim ugovorom Bollé nije uspio postići mnogo, no njegova samostalna zaduženja sada su bila neusporedivo jasnije definirana i po prvi je put dobio mogućnost samostalnoga autorskog nastupanja i na važnijim dijelovima unutrašnje opreme đakovačke katedrale, o čemu će poslije biti više riječi.

Pošto je preko Strossmayera uspio postići da dovede Bolléa u Hrvatsku, sljedeći cilj Ise Kršnjavog bio je osigurati mu dovoljno posla (i sredstava) kako bi stalno ostao. Nastojao je stoga od biskupa ishoditi da u potpunosti preda radove na đakovačkoj katedrali iz Schmidtovih ruku u Bolléove, ističući vješto kako bi time posao išao znatno brže.⁵⁶ U tome nije uspio jer se biskup ipak nije htio odreći tada najcjenjenijeg arhitekta na polju sakralne umjetnosti, pa mu je stoga nastojao osigurati što veći broj drugih angažmana sa strane, jer radovi na zagrebačkoj, te dio posla koji je dobio na đakovačkoj katedrali, usprkos svoj svojoj opsežnosti, Bolléu jednostavno nisu bili dovoljni. I doista nastojanjima Kršnjavog i Strossmayera Bolléu se (među ostalim) prepušta potpuna pregradnja najvažnije hodočasničke marijanske crkve u Hrvatskoj, u Mariji Bistrici nedaleko od Zagreba,⁵⁷ te izrada projekta i realizacija gimnazijske zgrade u Osijeku.⁵⁸ »Sretna« okolnost koja je poduprla ta njihova nastojanja predstavljao je velik potres koji je pogodio Zagreb i njegovu širu okolicu u studenom 1880. godine. Sve su zagrebačke crkve, od katedrale do manjih kapela, u većoj ili manjoj mjeri stradale. Val obnove koji je uslijedio donio mu je izuzetno velik broj poslova pa je njegova egzistencija u Hrvatskoj bila zajamčena. Ugled stečen na restauraciji bistričke crkve i zagrebačkih objekata nakon potresa, pretvorio ga je u najtraženijega hrvatskog arhitekta koji će do smrti, 1926. godine, projektirati izgradnju i restauraciju gotovo stotinjak sakralnih zdanja u cijeloj Hrvatskoj.

Bolléov autorski udio u radovima na đakovačkoj katedrali

Najvažniji problem koji još ostaje za razmotriti predstavlja točno utvrđivanje poslova na đakovačkoj katedrali koje je Bollé obavio tijekom svojeg rada na toj građevini, i u razdoblju dok se nalazio u Schmidtovu ateljeu i dok je nastupao samostalno. Potpuno pouzdano utvrditi podjelu poslova između Schmidta i Bolléa pokazalo se nemogućim. Kao i njegov prethodnik Carl Laužil, Bollé je imao službenu titulu *Bauführera*,⁵⁹ što upućuje da su se njegova konkretna zaduženja u Đakovu odnosila ponajprije na nadzor gradnje. Što je, međutim, sve nadzor gradnje uključivao, teško je reći. Ono što je sa stajališta povijesti umjetnosti najzanimljivije, koliki je njegov, a koliki Schmidtov autorski udio u dogotavljanju projekata, po svojoj prilici nikada s potpunom sigurnošću neće moći ustanoviti.

⁵⁵ DAĐ, CGO, br. 111, Bollé Vallingeru, Zagreb, 26. 10. 1881.

⁵⁶ »Da Bollé sam dobije ravno posao pak da ga može i bez Schmidta svršavati išlo bi sve brže, ali bi se tim dakako našao Schmidt uvriedjen« (AHAZU, XI A/Krš. I. 72., Kršnjavi Strossmayeru, Zagreb/?, 14. 1. 1880.).

⁵⁷ Olga MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII., Zagreb, 1986., str. 124–135.

⁵⁸ Dragan DAMJANOVIĆ, »Biskup Strossmayer, Iso Kršnjavi, Herman Bollé i izgradnja zgrade kraljevske velike gimnazije u Osijeku«, *Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti* (2006.), br. 49., str. 129–150.

⁵⁹ Schmidt ga tako naziva u jednom od dopisa: ... »meinen Bauführer Bollé« (DAĐ, CGO, br. 9., Schmidt Strossmayeru, Beč, 1. 4. 1876.).

Većinu projekata za mobilijar crkve izrađivanih u razdoblju od 1876. do 1882. godine (pa i kasnije) u Đakovo šalje i o radu na njima govori uglavnom Bollé. Schmidt tako jedva da spominje u svojim sve rjeđim pismima s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih rad na orguljama, podu, vratima i drugim dijelovima unutrašnje opreme.⁶⁰ Sve to, naravno, ne znači nužno da je Bollé autor svih tih projekata. Na većini sačuvanih nacрта iz spomenutog vremena stoji, naime, Schmidov potpis. Iako se Bollé možda i nije mogao (odnosno nije smio) potpisivati zbog specifične podjele posla unutar Schmidtova biroa, upada u oči činjenica da je jedan dio, uglavnom manje važnih projekata za Đakovo, ipak samostalno potpisao (npr. za ogradu stepenica koje vode na emporu u lijevom oratoriju uz sakristiju),⁶¹ da je na jednom supotpisan sa Schmidtom (projekt za oltar u kriпти), a osim toga u isto je vrijeme radio neovisno o Schmidtu na projektima za Mariju Bistricu, Petrovaradin i druga mjesta u Hrvatskoj. Iz svega bi se dalo zaključiti kako je početne crteže za većinu važnijih predmeta u crkvi izrađivao i dalje sam Schmidt, dakle osnovna ideja potjecala je od njega, a time i autorstvo, dok je Bollé bio zadužen za njihovu daljnju razradu, odnosno kako je to Kršnjavi vezano uz izradu projekata za palaču Akademije formulirao: »*Schmidt dirigira radnju, dok Bollé neposredno izrađuje sve projekte.*«⁶² I u slučaju same đakovačke katedrale u cijelom nam nizu navrata izvori neposredno svjedoče o tome kako Bollé dobiva skice od Schmidta i po njima dalje razrađuje projekte,⁶³ a i događaji vezani uz njegovo preseljenje u Zagreb dodatno svjedoče kako je Schmidt cijelo vrijeme zadržavao autorstvo nad radovima za Strossmayerovu prvostolnicu, dok je Bolléu prepuštao samo »*daljnje detaljiziranje i obradu*«⁶⁴ projekata. To, naravno, ne znači da je Bollé bio samo puki izvođač detaljnih projekata iz Schmidtovih crteža – on se zasigurno pri razradi znao osamostaliti. Prvi Bolléov dolazak u Đakovo dogodio se nakon povratka s majčina sprovoda iz Kölna, negdje na samom početku lipnja 1876. godine. Proboravivši na gradilištu katedrale 6 dana,⁶⁵ sastavio je detaljan popis svih projekata potrebnih za nastavak gradnje,⁶⁶ a potom se uputio u Zagreb kako bi dogovorio daljnje korake vezane uz gradnju palače Akademije.⁶⁷ Arhitektonsko rješenje Strossmayerove prvostolnice navodno mu se jako svidjelo,⁶⁸

⁶⁰ O odnosu između Schmidta i Bolléa starije monografije ističu: »*Propovjedaonica i oltari izradjeni su po nacrtima gradjevnoga nadsavjetnika prof. Friedricha baruna Schmidta, kojemu uz bok stajaše sadanji stolni graditelj u Zagrebu, gradjevni savjetnik Herman Bollé*«, (Josip VANCAS, Nikola MAŠIĆ, *Stolna crkva u Đakovu*, Tiskom i nakladom česke grafičke udruge »Unie«, Prag, 1900., str. 39).

⁶¹ DAĐ, CGO, bb, 21. 1. 1878., Troškovnik Aloisa Reibela, Schlossermeistera u Beču za izvođenje za ogradu na stepenicama. Unutar troškovnika su i projekti, koje je Bollé potpisao 24. 1. 1878.

⁶² AHAZU, XII A 332/3, Kršnjavi Račkom, Rim, 22. 1. 1875.

⁶³ Kao npr. za palaču Akademije: AHAZU, XII A 332/15, Kršnjavi Račkom, Siena, 10. 5. 1876.; ili u slučaju bunara sa stubištem pred katedralom u Đakovu: AHAZU, XI A/Bol. H. 2, Bollé Strossmayeru, Beč, 13. 9. 1877. (pogrešna datacija, zasigurno je riječ o 1879.).

⁶⁴ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁶⁵ HDA, Fond br. 804., OFIK, kut. br. 4., sv. III – 3, Strossmayer Kršnjavom, Đakovo, 16. 6. 1876.

⁶⁶ DAĐ, CGO, br. 48/1876.; *Promemoria Bolléova*. Popis je vrlo dug te ga se ne može u cjelini navesti unutar teksta.

⁶⁷ O Bolléovu zadržavanju u Đakovu sve do sredine lipnja nalazimo potvrdu u Strossmayerovu pismu Račkomu, iz sredine lipnja 1876., koje on po Bolléu šalje iz Đakova u Zagreb. Ferdo ŠIŠIĆ, KORS, II, 1929., str. 28, Strossmayer Račkom, Đakovo(?), 13. 6. 1876.: »*Ovo Vam pismo predaje mladi arhitekt koji bi imao graditi Galeriju, izaslanik Schmidov, g. Bollé.*«

⁶⁸ HDA, Fond br. 804., OFIK, kut. br. 4., sv. III – 3, Strossmayer Kršnjavom, Đakovo, 16. 6. 1876.

a ambiciozno je držao kako se preostali poslovi mogu završiti vrlo brzo, u roku od 3 godine,⁶⁹ jer još nije bio svjestan brojnih radova koji tek moraju uslijediti.

Preuzevši nadzor nad gradnjom, Bollé se najprije pobrinuo za dovođenje kvalitetnoga građevnog osoblja u Đakovo, ponajprije zbog namjere da se pobočni oltari izvedu na licu mjesta. Doveo je stoga Adolfa Baumgartena za šefa klesara,⁷⁰ a ubrzo je potom angažirao i druge klesarske majstore, uglavnom dotad zaposlene na gradnji bečkog Rathausa.⁷¹ Nakon završetka ostalih poslova koje mu je povjerio Schmidt u Beču i drugim mjestima, Bollé se od kolovoza 1876. godine u cijelosti posvetio projektima za đakovačku katedralu.⁷²

Prvi Schmidтови projekti za đakovačku katedralu na kojima se sa sigurnošću može ustanoviti Bolléovo sudjelovanje izvedbeni su nacrti za glavni oltar poslani u Đakovo u proljeće 1876. godine, dakle točno u vrijeme kada se taj arhitekt upoznaje s Kršnjavim i Strossmayerom.⁷³ Nedugo potom, u ljeto iste godine, predana mu je u ruke izrada detaljnih nacrti za sve oltare – i glavni i pobočne,⁷⁴ nakon kojih će, u sljedeće tri godine, sve do studenog 1879. godine, dobiti na razradu i sve ostale Schmidtove projekte za Đakovo: za vrata, stubište pred svetištem crkve, škropionice, itd. Kako se autorski udio samog Bolléa u njima, kako je već rečeno, ne može s potpunom sigurnošću utvrditi, to prije što na većini sačuvanih projekata stoji Schmidtov potpis (dok neki uopće nisu ni potpisani), pozornost će se obratiti samo na onaj dio unutrašnje opreme za koji se s potpunom ili priličnom sigurnošću može ustanoviti da potječe bar dijelom od samog Bolléa.

Prvi uopće sačuvani projekt koji je Bollé sam potpisao bio je za ogradu od kovanog željeza za stubište uz lijevu sakristiju.⁷⁵ Završio ga je krajem siječnja 1878. godine,⁷⁶ a ubrzo je potom sastavio i proračun za izradu ograde kod bečkog bravara Reibela.⁷⁷ Cijeli je posao bio gotov do srpnja, kada su šipke za ogradu stigle iz Beča.⁷⁸

U slučaju spomenutog projekta riječ je o manje važnom elementu unutrašnje opreme. To, naravno, ne znači da Bollé nije radio i na važnijim stvarima. Nesumnjivo je da je izrađivao dosta samostalno izvedbene projekte za orgulje,⁷⁹ a čini se da je napravio i projekt za škropionicu.⁸⁰ Kako je već napomenuto, Bolléu pripada svakako dio autorstva nad pro-

⁶⁹ »Bio sam u Beču i govorio sa Bolléom obširno. On je vrlo hvalio Vašu crkvu te se nada za najduže 3 godine sgotoviti ju.« AHAZU, XI A/Krš. I. 31., Kršnjavi Strossmayeru, Weidling, lipanj(?) 1876.

⁷⁰ DAĐ, ZSCGO od 9. 9. 1876., br. 49., dopis Hermana Bolléa na CGO od 30. 8. 1876.

⁷¹ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Beč (?), 4. 10. 1877.

⁷² »Ich beschäftige mich ausschließlich jetzt mit Diacovar,...« (DAĐ, CGO, br. 49., Bollé Strossmayeru, Beč, 30. 8. 1876.).

⁷³ »Preuzvišeni gospodine! Evo sam baš dobio list od Bolléa u kom mi javlja da su nacrti za veliki oltar otišli iz Beča, a da će on za koje 14 dana u Đakovo stići« (AHAZU, XI A/Krš. I. 18, Kršnjavi Strossmayeru, Siena, 2. 5. 1876. /dodatak pismu/).

⁷⁴ DAĐ, CGO, br. 49., Bollé nekom od biskupovih tajnika u Đakovu, Beč, 30. 8. 1876.

⁷⁵ DAĐ, CGO, bb, 21. 1. 1878., Troškovnik Aloisa Reibela, Schlossermeistera u Beču, za izvođenje za ogradu na stepenicama. Unutar troškovnika su i projekti koje je Bollé potpisao 24. 1. 1878.

⁷⁶ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, s. l., s. d. negdje oko 10. 1. 1878. Isto i u: DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 18. 1. 1878.

⁷⁷ DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč, 24. 1. 1878.

⁷⁸ DAĐ, CGO, bb, Bollé Vallingeru, Beč(?), 12. 7. 1878.

⁷⁹ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, s. l., s. d. negdje oko 10. 1. 1878.

⁸⁰ DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, s. l., s. d. negdje oko 10. 1. 1878. To, naravno, ne znači da nije u oba slučaja Schmidt napravio preliminarne crteže koji su kasnije zagubljeni.

jektom za oltar u kripti iz 1876. godine.⁸¹ Taj mali oltar, posvećen svetom križu, izveden je tijekom 1879. godine, a ističe se svojim rješenjem u komparaciji s ostalim oltarima u đakovačkoj katedrali jer je oblikovan kao jednostavna menza unutar polukružne niše, koja je trebala biti dekorativno oslikana. Na menzi su trebali stajati svijećnjaci i križ. Budući da je 1905. godine u zid iza tog oltara pokopan biskup Strossmayer, te je niša ubrzo preoblikovana u biskupovu grobnicu, od izvornog je rješenja još samo menza oltara, tako da je nepoznato jesu li izvedeni ostali elementi predviđeni projektom – dekorativni oslik i predmeti od metala.

Iako se zna za neke dijelove unutrašnje opreme i prije 1879. godine, a za neke se s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da ih je Bollé radio, sve do njegova odlaska iz Schmidtova ateljea opseg potpuno samostalnog, autorskog posla nije bio prevelik. U trenutku kada je otišao iz Beča situacija se nakratko još više pogoršala. Pripreme za izradu projekata za vrata, ambone i druge elemente unutrašnje opreme katedrale, u kojima je dotad sudjelovao, prekinute su jer je Schmidt odlučio da ih sve izradi sam, u skladu s nastojanjem da zadrži posao u Đakovu. Bollé je došao u nezavidnu situaciju u kojoj nije znao ni da li će mu i dalje biti prepušteni njegovi dotadašnji poslovi – rad na detaljnim projektima i izvedbi.⁸² Pokazalo se da mu strahovi nisu bili posve neopravdani. Prvotna je Schmidtova odluka s obzirom na podjelu poslova bila naime dosta porazna po Bolléa – prepustio mu je samo rad na vratima, dok je izradu projekata za ambone, biskupsko sjedalo i kanoničke stolice zadržao za sebe.⁸³ Kako je cjelokupan posao za Đakovo (koliko se može ustanoviti) unutar Schmidtova ateljea dotad padao na Bolléa, razumljivo je kako se, kada je on otišao iz Beča, odmah počelo s kašnjenjem u izradi projekata. Schmidt i njegovi suradnici bili su prezaposleni na brojnim drugim projektima, a nije bilo lako ni preustrojiti djelovanje radionice nakon odlaska jednog tako važnog člana kao što je bio Bollé. Budući da se Strossmayer neprekidno žalio na kašnjenje projekata i stalno tražio i neposredno od Bolléa i posredno preko Kršnjavog završavanje crteža za kanonička sjedala i biskupsko prijestolje, Bollé je u više navrata (naravno zasigurno i stoga da sebi osigura dovoljno posla i prihoda) pisao Schmidtu i ostalim njegovim suradnicima kako bi dobio dopuštenje da opet može raditi za Đakovo.⁸⁴ Konačno, u svibnju 1880. godine, pošto se susreo sa Schmidtom u Beču, ponovno dobiva dio svojih starih zadataka i počinje raditi na razradi Schmidtovih skica za ambone te biskupska i kanonička sjedala.⁸⁵

Rad na projektima za Đakovo time se uglavnom vratio u normalu, s tim da se situacija ponovno pogoršala nakon zagrebačkog potresa od studenoga 1880., nakon kojega se Bollé, sve do ožujka 1881. godine, usredotočuje isključivo na brojne sanacijske radove u tom gradu – učvršćivanje ostataka katedrale i gradnju kaptolskih kurija.⁸⁶

⁸¹ Projekt za oltar sačuvan je u projektnoj ostavštini Friedricha Schmidta, koja se čuva u Muzeju grada Beča (Historisches Museum der Stadt Wien).

⁸² DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 18. 10. 1879.

⁸³ »Fr. Schmidt, Oberbaurath na br. 109. pod 3. 12. t. G. odgovara da će Bollé narisati vrata, koja se ovdje mogu napraviti, za ambone pako, za biskupovo sjedalo, kao i za kanonička sjedala praviti će se narisi u Beču« (DAĐ, ZSCGO, dok. br. 110., 3. 12. 1879.).

⁸⁴ »Bollé je već višeput pisao svojim suradnikom kod Schmidta glede Vaše crkve pak je dobio viest da se za Vas posluje i radi« (AHAZU, XI A/Krš. I. 75., Kršnjavi Strossmayeru, Zagreb, 26. 4. 1880.).

⁸⁵ DAĐ, CGO, br. 40., Bollé Strossmayeru, Beč, 18. 5. 1880.

⁸⁶ DAĐ, CGO, br. 22., Bollé Strossmayeru, Zagreb, 2. 3. 1881.

Usprkos spomenutim manjim nesporazumima, valja istaknuti da je Bollé i nakon preseljenja u Zagreb ostao u dobrim odnosima i stalnoj vezi sa Schmidtom. Redovito ga je konzultirao vezano uz poslove u Đakovu i Zagrebu, na Strossmayerove molbe pisao o potrebi izrade pojedinih crteža,⁸⁷ a njegov ga je učitelj posjećivao kako bi vidio napredovanje radova. Nakon jednog od tih posjeta, u srpnju 1881. godine,⁸⁸ potaknut kvalitetom Bolléova rada, a vjerojatno i prenatrpanošću vlastitog rasporeda, konačno mu je odlučio prepustiti mnogo veći komad kolača i na đakovačkoj katedrali, to prije što se željena godina posvete te građevine (1882.) približavala, a velik dio unutrašnje opreme još nije bio gotov. Iako je još pri Bolléovu boravku u Beču u svibnju 1880. u načelu dogovoren opseg poslova koje će Schmidt u budućnosti obavljati,⁸⁹ tek nakon njihova susreta u Zagrebu sklopljeni su, početkom listopada 1881. godine, određeni dogovori oko završavanja preostalih potrebnih projekata za Đakovo,⁹⁰ a dva mjeseca poslije i službeno je definirano što će svaki od njih dvojice u budućnosti raditi za katedralu. Većina je poslova predana u Bolléove ruke; dogovoreno je da će projektirati okove za vrata, sveukupni namještaj za sakristiju, klupe za crkvu, vratašca za tabernakl, vanjsku zaključnu ogradu te, naposljetku, izvršiti restauraciju srednjovjekovnog zida biskupskog sklopa.⁹¹ Schmidt je za sebe zadržao izradu projekata za škropionice, ispovjedaonice, oltarne križeve i ostale predmete vezane za oltare i propovjedaonicu.⁹²

Kako se u proces gradnje katedrale uključio relativno kasno, 1876. godine, točno deset godina nakon početka njezina podizanja, Bollé nije imao prilike ostaviti većeg traga u arhitektonskim rješenjima te građevine. Iako će na pojedinim Schmidtovim kasnijim intervencijama, poput stubišta s bunarima pred crkvom, razrađivati crteže svojeg učitelja, tu nije bilo mnogo njegova vlastitoga autorskog rada. U samim završnim fazama gradnje katedrale Bollé će ipak dobiti priliku ostaviti malo traga i u vanjštini crkve, u osnovi ne u arhitekturi, koliko u uređenju prostora oko te građevine. Bollé je naime, na osnovi spomenute podjele poslova sa Schmidtom, projektirao ogradu između stupova na vrhu stubišta ispred i s bočne strane katedrale⁹³ te velika vanjska vrata, kapiju, koja stoji između biskupskog dvora i crkve.⁹⁴ I u jednom i u drugom slučaju riječ je o radovima od kovanog željeza koje će izvesti jedan od najstarijih zagrebačkih Bolléovih suradnika i prijatelja, kovač Anton Mesić. Riječ je o materijalu za rad u kojem se Bollé vrlo rano specijalizirao. Prvi njegov dosad poznati samostalni projekt za Đakovo (spomenuti projekt za ogradu za stubište u sakristiji) kao i prvi njegov poznati arhitektonski sni-

⁸⁷ Npr. za ambone i ispovjedaonice (DAĐ, CGO, bb, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 16. 2. 1880.).

⁸⁸ —, »Ovih dana«, *Katolički list*, Zagreb, 32 (7. 7. 1881.), br. 28., str. 223. O Schmidtovu boravku u Zagrebu Rački pak ističe Strossmayeru: »Schmidt pako – bivši ovdje – sve pohvali što nađe učinjeno« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS, II, 1929., str. 393, Rački Strossmayeru, Zagreb, 17. 7. 1881.).

⁸⁹ Tada je u načelu dogovoreno da će Schmidt projektirati još samo krstionicu i škropionice, a da će sva oprema sakristije biti projektirana u Zagrebu te da će je izvesti đakovački stolari. DAĐ, CGO, br. 40., Bollé Strossmayeru, Beč, 18. 5. 1880.

⁹⁰ »Wegen Anfertigung aller noch fehlenden Zeichnungen habe ich den Bollé geschrieben und erwarte von ihm baldige Nachricht sowie dieselbe eingetroffen sein wird. Werde ich nicht ermangeln Euerer Excellenz genau Mittheilung über die Art der Vertheilung machen« (DAĐ, CGO, br. 148, Schmidt Strossmayeru, Beč, 1. 10. 1881.).

⁹¹ DAĐ, CGO, br. 111., Bollé Vallingeru, Zagreb, 26. 10. 1881.

⁹² DAĐ, CGO, br. 111., Bollé Vallingeru, Zagreb, 26. 10. 1881.

⁹³ DAĐ, CGO, br. 180., Bollé biskupovom tajniku, Zagreb (?), 23. 8. 1882.

⁹⁴ DAĐ, CGO, br. 99., Bollé Strossmayeru, Zagreb (?), 29. 5. 1882.

mak (snimak srednjovjekovnih i renesansnih klatna te drugih dijelova vrata talijanskih crkava)⁹⁵ odnosi se upravo na radove u kovanom željezu, a i poslije će projekti za radove u tome materijalu predstavljati neke od najvirtuoznijih djela koja će izaći iz njegova pera (kao što je npr. kovana ograda na ulazu u dvorište zgrade Odjela Zemaljske vlade za bogoštovlje i nastavu).

Od dijela opreme unutrašnjosti katedrale, koja mu je prema dogovoru sa Schmidtom pripala, Bollé ipak neće sve projekte potpuno sam realizirati. Usprkos jasno definiranom dogovoru, autorstvo crteža prema kojem su u osnovi izvedene korske klupe pripada Schmidtu, dok ih je Bollé samo detaljno dalje razradio. Čini se da je u svetištu samo biskupsko prijestolje izrađeno potpuno po Bolléovim nacrtima. Mnogo manje reprezentativne klupe za puk Schmidt je ipak u cijelosti prepustio u ruke svojem učeniku.

Podjela posla po spomenutom dogovoru iz listopada 1881. godine poštovana je potpuno, čini se, samo u slučaju uređenja sakristije, budući da je sigurno kako za nju Schmidt uopće nije radio projekte. Odmah nakon dogovora sa svojim učiteljem, Bollé je zatražio od biskupa specifikacije koje stvari točno želi imati u sakristiji⁹⁶ te je odmah potom započeo s razradom projekata. Prostor sakristije ispunjen je vrlo kvalitetnim drvenim ormarima namijenjenim čuvanju brojnih bogoslužbenih predmeta, i biskupovih i od svakog kanonika biskupije. Ormare su izveli đakovački stolari Tordinac i Turković tijekom 1882. godine,⁹⁷ dok je bravarske radove na prvom ormaru uradio spomenuti zagrebački bravar Anton Mesić, a na drugom đakovački Konstantin Neštinač.⁹⁸ Od stolarskih je radova, međutim, oblikovno puno zanimljiviji komad »namještaja« u sakristiji bez ikakve sumnje kamena neogotička česma na južnom zidu prostorije.⁹⁹ Njezina se izvedba ne spominje u spisima o gradnji katedrale, što upućuje na činjenicu da je vjerojatno nakon 1882. godine dodana u prostor sakristije. Da li je i za nju projekt napravio Bollé, na što upućuje oblikovno rješenje, teško je posve pouzdano reći, iako je to vrlo vjerojatno budući da tijekom 1883. godine Bollé spominje izradu projekata za manje dijelove opreme katedrale i sakristiju.¹⁰⁰ Nigdje se neposredno ne spominje rad na česmi, no zna se da je izradio projekte te kod bravara Mesića u Zagrebu naručio izvedbu očito metalnih škropionica, koje su postavljane na ulaz u sakristiju.¹⁰¹

⁹⁵ Dragan DAMJANOVIĆ, »Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu Wiener Bauhütte«, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* (2006.), br. 30., str. 233.

⁹⁶ DAĐ, CGO, br. 111., Bollé Vallingeru, Zagreb, 26. 10. 1881.

⁹⁷ DAĐ, CGO, bb, potvrda računa Turkoviću i Tordincu, 25. 11. 1882. Vjerojatno su tom prilikom izveli i klecalo koje stoji u sakristiji.

⁹⁸ DAĐ, CGO, br. 247/1882., ugovor s Konstantinom Neštincem, 5. 1. 1883.

⁹⁹ Već više puta citirana Bolléova *Promemoria* predviđjela je postavljanje dvaju »lavora« (»Becken«) za pranje ruku (DAĐ, CGO, br. 48/1876., *Promemoria* Bolléova). Vjerojatno se mislilo upravo na ovakve česme.

¹⁰⁰ »Im Bezug auf ihre Dom habe ich Euer Excellenz zu melden, daß in einigen Tag ein Arbeiter des Schlossermeisters Mesic nach Djakovar weihen und die Revision der Türbeschlag vornehmen wird. Derselbe wird das Weihwasserbeken beim Eingang in die Sakristei und die Zeichnungen zu den Beichtstuhlen und den Betpulten (pro et ante missa) mit den entsprechenden Überschlügen überbringen« (AHAZU, XI A/Bol.H.3, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 7. 9. 1883.).

¹⁰¹ AHAZU, XI A/Bol.H.5, Bollé Strossmayeru, s. l., s. d., možda kraj 1883. ili početak 1884. Dok se ne pronađe dokumentacija o tom komadu namještaja, ipak se mora ostaviti mogućnost da ga je možda radio i Josip Vančaš u drugoj polovini osamdesetih.

I sitni komadi stolarije, kao npr. klecala¹⁰² te tabernakl¹⁰³ na oltarima u apsidama, izvedeni su po Bolléovim projektima, kao i dio svijećnjaka i križeva. Naime, nakon nesporazuma s bečkom tvrtkom *Brix & Anders*, koja je do kraja 1884. godine radila gotovo sve predmete od metala za katedralu, jedan dio projekata za njih prepušten je u ruke Hermanu Bolléu.¹⁰⁴ Bollé je nesumnjivo završio projekte za dio svijećnjaka, a čini se i za jedan od oltarskih križeva,¹⁰⁵ no nije sigurno da li su oni izvedeni. Posve je moguće kako su svijećnjaci pomoćnih oltara, kapitularski križ, pacifikal¹⁰⁶ te aspergil (škropionica), naručeni kod tvrtke Samassa u Ljubljani,¹⁰⁷ izvedeni po Bolléovim projektima, budući da je tu mogućnost u jednom svojem dopisu biskup Strossmayer neposredno spominjao.¹⁰⁸

Svi dijelovi namještaja koje je Bollé samostalno projektirao i u prostoru katedrale i u pomoćnim prostorijama te građevine (stubište, sakristija) oblikovno su bliži gotičkom negoli romaničkom stilu, u kojem je podignuta đakovačka katedrala, čime se Bollé u osnovi nadovezao na rješenja svojeg učitelja Friedricha Schmidta.

Jednu veliku priliku koja mu se pružala za dovršavanje biskupskog kompleksa u Đakovu Bollé je našalost, propustio – obnovu srednjovjekovnog zida. Iako mu je Schmidt prepustio taj rad,¹⁰⁹ i iako je još 1883. godine najavljivao da će ubrzo izraditi projekte restauracije,¹¹⁰ nesumnjivo odvučen brojnim drugim narudžbama po Hrvatskoj, Bollé na kraju nikada nije završio taj posao, kao što se nije javljao ni vezano uz popravak lanterne katedrale dvije godine poslije,¹¹¹ usprkos svim Strossmayerovim dopisima.¹¹² Bio je to nesumnjivo jedan od glavnih razloga zbog kojeg će ga biskup, koji mu je dotad bio izuzetno naklonjen, u drugoj polovini osamdesetih odbaciti. Život u Zagrebu i česta suradnja s Kršnjavim, kojeg je Strossmayer potpuno isključio iz svojeg života zbog vezivanja uz režim bana Khuena Hedervaryja, dodatno je potaknuo konačan raskid s Bolléom. Kao novi glavni arhitekt koji će završiti opremanje katedrale raznim sitnicama, obnoviti lanternu na kupoli te restaurirati srednjovjekovni zid pojavio se je jedan drugi Schmidtov učenik – Josip Vancaš, čini se ponajviše zahvaljujući Strossmayerovim kontaktima s vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom.

Kada krajem osamdesetih Franjo Rački zabunom navješćuje Strossmayeru da mu je Bollé poslao još neke potrebne nacрте za Đakovo,¹¹³ raskid je već bio potpun. Strossmayerov odgovor: »*Bollé nije nam nikakve nacрте poslao, to Vam je sebičnjak najskrajniji*

¹⁰² AHazu, XI A/Bol.H.3, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 7. 9. 1883.

¹⁰³ DAĐ, CGO, br. 50., Bollé Strossmayeru, Zagreb, 19. 4. 1882.

¹⁰⁴ DAĐ, SK, kut. br. 67., 1884., br. 234., Schmidt Kaptolu, Beč, 3. 12. 1884.

¹⁰⁵ DAĐ, Strossmayerova korespondencija, Bollé Kaptolu, Zagreb, 28. 2. 1885.

¹⁰⁶ Križ koji u svečanostima koristi biskup ili npr. pri posvetama kuća.

¹⁰⁷ DAĐ, SK, kut. br. 67., 1885., namira br. 44. Albertu Samassi iz Ljubljane, 27. 2. 1885.; DAĐ, SK, kut. br. 67, 1885., namira br. 65., Albertu Samassi iz Ljubljane, 13. 8. 1885.

¹⁰⁸ DAĐ, CGO, bb, Strossmayer Kaptolu, Brašančevo (lipanj?) 1883.

¹⁰⁹ DAĐ, CGO, br. 111., Bollé Vallingeru, Zagreb, 26. 10. 1881.

¹¹⁰ »*Die Zeichnung für die Abschlussmauer des Gartens sowie für die weiteren kleineren Einrichtungen werde jetzt successive unterlauffern(?)*« (AHazu, XI A/Bol.H.3, Bollé Strossmayeru, Zagreb, 7. 9. 1883.).

¹¹¹ Krov i lanterna kupole đakovačke katedrale oštećeni su u potresu 1884.

¹¹² Pogledati u poglavlje o Josipu Vancašu i đakovačkoj katedrali.

¹¹³ »*Bollé mi prigodice kaza, da Vam je poslao nacрте za neke narudžbine za vašu katedralu, ali da nema odgovora, jeste li zadovoljni*« (Ferdo Šišić, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, knjiga IV. /dalje KORS IV/, JAZU, Zagreb, 1931., str. 107, Rački Strossmayeru, Zagreb, 1. 12. 1889.).

pangermanski!«¹¹⁴ jasno svjedoči o razmjerima sukoba. Vjerojatno je stoga da projekti za predmete koje je tada Bollé trebao raditi za Strossmayera, odnosno za Đakovo, razni križevi i druge stvari, uglavnom liturgijsko posuđe,¹¹⁵ nikada nisu ni započeti. Početkom devedesetih stigao je u Đakovo i posljednji komad namještaja koji je projektirao Bollé – sag, odnosno tepih za stolnu crkvu izrađen u zagrebačkoj Obrtnoj školi.¹¹⁶ Naručio ga je sam Strossmayer, vjerojatno dok su još bili u dobrim odnosima,¹¹⁷ no do trenutka njegove isporuke Bollé je pao potpuno u nemilost pa je biskup ocijenio rješenje i izvedbu tepiha izuzetno loše: »*Taj ponjavac ostaje dokaz, da naši ljudi pravu estetiku ne razumiju. One žutuljaste pruge u na križ u polovici rugoba su.*«¹¹⁸

Iako će suradnja između Bolléa i Strossmayera neslavno završiti, nesumnjivo je da će njegovo doseljenje u Hrvatsku, koje se isključivo može zahvaliti biskupovoj i moralnoj, a još više materijalnoj potpori (naravno uz poticaj koji je dobivao od Kršnjavog), potpuno preobraziti budućnost arhitekture i umjetničkog obrta u nas, stvoriti osnove za razvoj suvremenih samostalnih obrazovnih institucija te time omogućiti hrvatskim studentima da ne moraju ići nužno školovati se u inozemstvu.

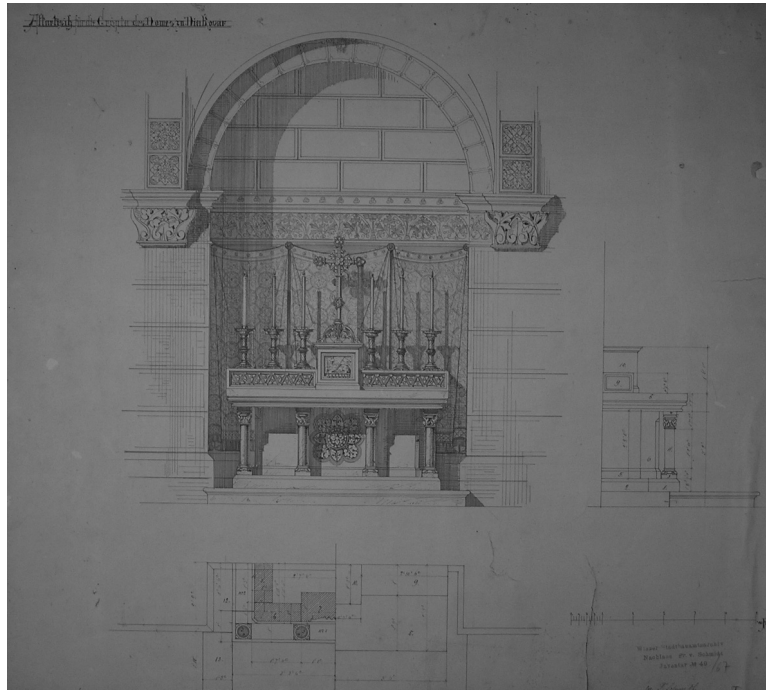
¹¹⁴ Ferdo ŠIŠIĆ, KORS IV, 1931., str. 108, Strossmayer Račkom, Đakovo, 5. 12. 1889.; Miroslava DESPOT, *nav. dj.*, 1978., str. 60; Ivan KRAŠNJAK, *nav. dj.*, 2004., str. 182.

¹¹⁵ »*Glede Bolléa moram ispraviti, da nije Vam poslao nacrt, ali pisao o cijenah za krstove, pak da bi, ako prihvaćate cijene, onda nacrt sastavio*« (Ferdo ŠIŠIĆ, KORS IV, 1931., str. 109, Rački Strossmayeru, Zagreb, 14. 12. 1889. Početkom osamdesetih Bollé je, međutim, izradio dio projekata za sviječnjake, a vjerojatno i kaleže.

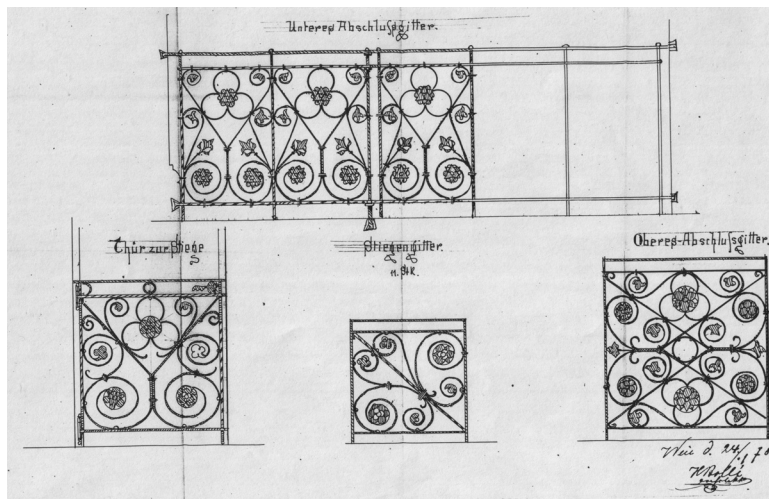
¹¹⁶ Ferdo ŠIŠIĆ, KORS IV, 1931., str. 411, Strossmayer Račkom, Đakovo, 13. 12. 1893.

¹¹⁷ Ferdo ŠIŠIĆ, KORS IV, 1931., str. 412, Rački Strossmayeru, Đakovo, 20. 12. 1893.

¹¹⁸ Ferdo ŠIŠIĆ, KORS IV, 1931., str. 412–413, Strossmayer Račkom, Đakovo, 30. 12. 1893.

Oltar svetog Križa u kripti đakovačke katedrale, projektirali Friedrich Schmidt i Herman Bollé 1876. godine, Historisches Museum der Stadt Wien, Friedrich Schmidt's Nachlass

Projekt za ogradu stubišta koje vodi od transepta i sakristije prema oratoriju na katu, na južnoj strani svetišnog dijela katedrale, prvi sačuvani projekt za đakovačku katedralu koji je Bollé potpisao samostalno, datiran 24. 1. 1878., Dijecezanski arhiv u Đakovu, Crkveni građevni odbor, spisi bez oznake broja, datirani 21. 1. 1878.

Ormar u sakristiji đakovačke katedrale izveli su po Bolléovu projektu đakovački stolari Ivan Tordinac i Dragutin Turković, 1882.; fot. D. Damjanović, 14. 2. 2007.

Česma u sakristiji đakovačke katedrale, izvedena vjerojatno po Bolléovim projektima; fot. D. Damjanović, 14. 2. 2007.

*Summary**HERMAN BOLLÉ – CONSTRUCTION AND FURNISHING OF THE CATHEDRAL CHURCH OF ĐAKOVO (1876–1884)*

Herman Bollé (1845–1926) was one of the most important Croatian architects during the last decades of the nineteenth century. With his numerous restorations and new buildings he left a trace in almost every part of the contemporary Croatia. His educational work in Crafts school paved the way of architectural education and improvement of artisans' craft in Croatia. Even though, Bollé came from Vienna, his origin was from Cologne. Due to finishing of its cathedral church, where it seems even Bollé received his first lectures in architecture, Cologne became the prominent center of neogothic style in Central Europe. In the period between 1867 and 1872 Bollé worked in atelier of Heinrich Wiethase. Thereafter he moved to Vienna to work with architect Friedrich Schmidt, and he stayed there until 1879. However, in 1875 Schmidt sent him to Italy to design schemes for the future edifice of Croatian academy of sciences and arts in Zagreb. During his staying in Rome Bollé was introduced to bishop Josip Juraj Strossmayer and first Croatian historian of art Isidor Kršnjavi. Since they both noted qualities of the young architect, they shortly after invited Bollé to come to Zagreb in order to improve quality of Croatian architecture. Thus, from the 1876 Bollé became confidant for all the Schmidt's business in Croatia. The most important job conducted by Bollé was undoubtedly project and furnishing of the Đakovo cathedral, which became the greatest ecclesiastical construction within the Croatian architecture in the second half of the nineteenth century. This edifice became reality in the first place because of the efforts of bishop Strossmayer. On the other hand, although he mostly worked on the project of his teacher, Bollé also gave his »personal touch« in the construction of Đakovo cathedral, especially in the period after 1879 since henceforth he lived in Zagreb and became independent architect. Thus, some equipment of the cathedral was designed according his own project as for example some wrought iron fences on the left stairs to sacristy, and fence between cathedral and the bishop palace. Similarly, he designed wood joinery in the church, as well as some liturgical objects (candle-sticks), and the entire equipment of the sacristy. On the other hand, Strossmayer expected much more from Bollé – restoration of the medieval wall next to cathedral, as well as restoration of cathedral after the big earthquake of 1884. At the end, since Bollé was not able to finish all these projects, and because architect had some arrangements with contemporary ban Dragutin Khuen-Hedervary, this cooperation between Strossmayer and Bollé was terminated and canceled.

KEY WORDS: *Herman Bollé, Friedrich Schmidt, Josip Juraj Strossmayer, Đakovo, Cathedral church, historicism, Neogothic style.*